

УДК 376-056. 262: 376.015.33.057

ПОЯСНЮВАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ОРІЄНТИР СПЕЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Вадим Кобильченко, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна; vadimvk@ukr.net

Доведено, що принципи є ядром наукового методу. Ще одна важлива функція принципів – евристична, вони регулюючи науково-дослідну діяльність, спрямовують науковий пошук. Встановлено, що сьогодні у психології поряд із загальним тлумаченням широко використовується термін «пояснювальні принципи психології». Принципи пояснення – це визначальні положення, застосування яких дає змогу змістовно описувати якості й характеристики предмета дослідження, будувати на цій основі емпіричне дослідження для отримання фактичного матеріалу, його узагальнення та інтерпретації. Визначено 10 пояснювальних принципів, які певним чином взаємообумовлені й взаємозалежні. З'ясовано, що несприятливі чинники та особливості самі по собі не завжди є фатальними для розвитку особистості навіть в умовах тривалої депривації базових потреб. В остаточному підсумку, багато чого визначається сполученням різноманітних суб'єктивних характеристик особистості, які опосередковують їхній вплив.

Ключові слова: пояснювальні принципи, спеціальна психологія.

Вадим Кобильченко, Институт специальной педагогики и психологии имени Николая Ярмаченко Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев, Украина

Объяснительные принципы как методологические ориентиры специальной психологии

Доказано, что принципы являются ядром научного метода. Еще одна важная функция принципів – эвристическая, они, регулируя научно-исследовательскую деятельность, направляют научный поиск. Установлено, что сегодня в психологии наряду с общим толкованием широко используется термин «объяснительные принципы психологии». Принципы объяснения – это определяющие положение, применение которых позволяет содержательно описывать качества и характеристики предмета исследования, строить на этой основе эмпирическое исследование для получения фактического материала, его обобщения и интерпретации. Определены 10 объяснительных принципов, которые определенным образом взаимообусловлены и взаимосвязаны. Установлено, что неблагоприятные факторы и особенности сами по себе не всегда являются фатальными для развития личности даже в условиях длительной депривации базовых потребностей. В конечном итоге, многое определяется сочетанием различных субъективных характеристик личности, которые опосредствуют их влияние.

Ключевые слова: объяснительные принципы, специальная психология.

© Кобильченко В., 2019

Vadym Kobylchenko, Institute of Special Pedagogic and Psychology named after Nikolai Yarmachenko, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Explanatory principles as the methodological orientor of special psychology

It is proved that the principles are the core of the scientific method. Another important function of the principles – heuristic, they regulate research activities, direct scientific search. It is established, that today in psychology, besides the general interpretation, the term «explanatory principles of psychology» is widely used. Principles of explanation – these are defining provisions, the application of which allows content to describe the quality and characteristics of the subject of the study, build on this basis an empirical study to obtain the actual material, its generalization and interpretation. 10 explanatory principles are defined, which in a certain way are interdependent and interdependent. It has been found that adverse factors and characteristics in themselves are not always fatal for the development of personality, even in the conditions of long deprivation of basic needs. Ultimately, much is determined by the combination of various subjective characteristics of the individual that mediate their influence.

Keywords: explanatory principles, special psychology.

Постановка проблеми. На думку українського методолога М. Савчина [19], принципи, будучи ядром наукового методу, поєднують і організують конкретні методи й прийоми в єдине ціле, поєднують демаркацію науки від ненауки. Ще одна важлива функція принципів – евристична, вони регулюючи науково-дослідну діяльність, спрямовують науковий пошук.

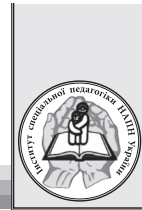
Як стверджує О. Сергієнко [21, 270 – 309], сьогодні у психології поряд із загальним тлумаченням широко використовується термін «пояснювальні принципи психології». Принципи пояснення, зазначає вона, – це визначальні положення, застосування яких дає можливість змістовно описувати якості й характеристики предмета дослідження, будувати на цій основі емпіричне дослідження для отримання фактичного матеріалу, його узагальнення та інтерпретації.

Мета статті – теоретичне обґрунтування та розроблення пояснювальних принципів спеціальної психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. На підставі теоретико-методологічних підходів і власних міркувань, які були розлого наведені у наших монографіях [8 – 9], у якості пояснювальних принципів ми визначаємо такі:

- принцип поліфакторної депривації особистісних потреб;
- принцип дизонтогенезу особистості;
- принцип виснаження особистісних ресурсів;
- принцип негативного функціонування особистості;
- принцип віктимізації особистості;
- принцип редуції діяльності;
- принцип дефіциту особистісного досвіду;
- принцип фрустрації особистості;
- принцип невротизації особистості;
- принцип психологічної інвалідації особистості.

Усі наведені принципи тісно між собою пов'язані, вони певним чином взаємозумовлені й взаємозалежні. Розглянемо їх більш детально.

Принцип поліфакторної депривації особистісних потреб. Депривація – це такий психічний стан, коли людина не має змоги задовольняти свої основні (життєві) потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу. Тобто йдеться про втрату чогось такого, що необхідно людині для задоволення її певних важливих потреб. Це призводить до різних психологічних відхилень у поведінці та діяльності. У різних обставинах депривованими можуть виявитися різні потреби. У зв'язку з цим, термін «депривація» традиційно розглядається як родове поняття, що поєднує цілий клас психічних станів особистості, що виникають у результаті тривалого її обмеження або позбавлення джерел задоволення тієї або іншої потреби і є тим чинником, який обмежує та обтяжує процеси соціалізації/індивідуалізації людини.

У цьому контексті вважаємо за необхідне зробити акцент на тому, що на наше переконання, внаслідок тривалої депривації, яка виникає в результаті впливу різних чинників (біологічних, соціальних та психологічних) значно страждають людські потреби всіх рівнів, і в кінцевому результаті – активність людини, яку вони породжують.

Психічний стан депривованої особистості виявляється в її підвищеній тривозі, почутті глибокої незадоволеності собою, своїм оточенням, своїм життям, втраті життєвої активності, у стійкій депресії, що переривається іноді сплесками неспровокованої агресії. Тоді як, у кожному окремому випадку ступінь деприваційного «ураження» особистості різна.

Вирішальне значення тут мають виразність і зіставлення двох основних груп чинників:

- 1) рівень стійкості конкретної особистості, її деприваційний досвід, здатність протистояти впливу ситуації, тобто ступінь її психологічного «загартування»;
- 2) ступінь твердості, модифікаційної потужності й міра мультиаспектності деприваційного впливу. Часткове обмеження можливостей задоволення якоїсь однієї із потреб, особливо у випадку тимчасової деприваційної ситуації, за своїми наслідками принципово є менш небезпечним для особистості порівняно з випадками, коли вона потрапляє в умови тривалої й майже повної неможливості задоволення цієї потреби. І все-таки, односпрямований деприваційний вплив, яким би жорстким він не був, з часом може бути істотно послабленим завдяки повноцінному задоволенню інших основних потреб особистості.

Хочемо зазначити, що будь-яка тривала депривація (психічна, соціальна тощо) у житті дитини загалом затримує її психосоціальний розвиток. Зокрема, нестача сенсорних (при порушеннях зору і слуху) чи соціальних (при аутизмі) стимулів у процесі розвитку дитини призводить також до уповільнення й перекручування розвитку дитини.

Неправильне виховання, соціальна та емоційна депривація ведуть до формування ненормативних властивостей характеру дитини з тими чи іншими порушеннями в розвитку – соціально засуджуваних способів задоволення потреб. Зокрема, жорстокість – це нездатність до емпатії, яка може бути способом задоволення потреби у самоствердженні за рахунок приниження іншої дитини; жадібність – це ненаситне прагнення до присвоєння предметів, як редукція потре-

би в освоєнні світу; облудність – це тенденція до створення образу ідеального «Я» – потреби бути особистістю.

Зазначимо також, що психологічні (особистісні) деформації, до яких призводить депривація, за своєю глибиною й наслідками не поступаються, а, часом, і перевершують ті фізіологічні аномалії, які є прямим наслідком хвороби або травми.

Отже, не зважаючи на розмаїтість видів депривації, їхні прояви в психологічному плані змістовно схожі. Так, зокрема, при зниженні чи втраті зору, слуху чи опорно-рухової функції в зрілому віці людина часто вдається до механізмів психологічного захисту, таких як заперечення або витіснення проблем, відхід у фантазії замість реальних дій, знецінення інтересів замість їх відстоювання тощо. Захисні механізми дасть змогу зняти на якийсь час емоційну напруженість, але їх часте використання призводить до дезадаптивних ефектів.

Принцип дизонтогенезу особистості. У сучасному розумінні дизонтогенез – це порушення індивідуального розвитку (онтогенезу). Як зазначає у своїх численних дослідженнях онтогенезу особистості С. Максименко та його послідовники, всебічний поглиблений аналіз людського існування, а також численних теоретичних уявлень про нього дає змогу вважати виток саморозвитку (а отже, і особистості загалом) потребу як енергетично-інформаційну сутнісну якість, що забезпечує експансію життя в онтогенезі. Саме це, зазначає С. Максименко [12], є вихідною умовою розвитку.

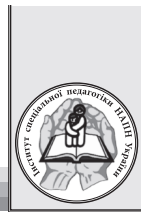
Відповідно, ми вважаємо, що порушення цієї «вихідної умови розвитку» неодмінно призводить до порушення розвитку особистості загалом. У якості такого негативного чинника й постає депривація базових потреб особистості, яка виникає як наслідок дії різних чинників: біологічних, соціальних і психологічних.

Відомо, що порушення нормального розвитку в дитячому віці, коли морфофункціональні системи організму ще не досягли зрілості, носить назву дизонтогенез. Традиційно, головним критерієм дизонтогенезу є біологічний дефект, викликаний генетичними (хромосомними змінами, генними мутаціями) або негенетичними (інфекціями, інтоксикаціями, травмами тощо) чинниками.

Окрім біологічних, останнім часом усе більше визначають і соціальні чинники дизонтогенезу, до яких відносять різні види емоційної й соціальної депривації та різного роду соціальні психологічні стреси.

Це зумовлено тим, що порушення нормального розвитку – складна біопсихосоціальна проблема, детермінована зміною умов життєдіяльності людини й зміною функціонування всіх рівнів її психічної організації: психофізіологічних реакцій, емоційних станів, особливостей особистості, системи міжособистісних взаємодій тощо. Зазначені порушення призводять до ускладнень індивідуалізації, соціалізації та соціальної адаптації дитини в колективі однолітків, що є додатковим психотравмуючим чинником і може спричинити появу емоційних і поведінкових розладів.

На нашу думку, якщо головним критерієм психічного дизонтогенезу є біологічний дефект, то критеріями дизонтогенезу особистості (як біопсихосоціальної істоти), відповідно, є також дефекти первинної й вторинної соціалізації та дефект

самоствалення. Дизонтогенез особистості характеризують властивості, обумовлені різного роду чинниками, з-поміж яких необхідно, насамперед, вирізняти первинні (біологічні й соціальні) і вторинні – психологічні чинники.

В умовах інтегрованого дефекту (коли має місце поєднання різних дефектів біологічної, соціальної та психологічної природи) підсилюється психоемоційна напруга, загострюється сприйняття індивідом важких життєвих ситуацій, ускладнюється вибір адекватних засобів їхнього подолання; виникають стан інтрапсихічного конфлікту, соціальна дезадаптація, поведінкові порушення тощо.

Принцип виснаження особистісних ресурсів. В останні роки в психології набув поширення ресурсний підхід, який зародився в гуманістичній психології. Поняття «ресурси» використовується в дослідженнях, пов'язаних із вивченням психічної реальності. Зазвичай, ресурси поділяють на два класи: ресурси середовища або, інакше кажучи, – соціальні, й особистісні – психологічні.

Розглядаючи здоров'я як гармонійну рівновагу фізіологічних, психічних, соціальних аспектів людського існування, Я. Малихіна [13] вказує на доцільність виділення особистого превентивного ресурсу. Особистий (індивідуальний) превентивний ресурс розглядається нею як комплекс здатностей індивіда, реалізація яких дає змогу зберігати баланс адаптаційно-компенсаторних механізмів. Налагоджена робота такого комплексу забезпечує психічне, соматичне й соціальне благополуччя людини й, відповідно до спрямованості особистості, створює умови для відкриття нею своєї унікальної ідентичності й наступної самореалізації.

Отже, ресурси особистості – це всі ті життєві опори, які перебувають у розпорядженні людини й дають можливість їй забезпечувати свої основні потреби: виживання, фізичний комфорт, безпеку, прилучення до соціуму, повагу з боку соціуму, самореалізацію в соціумі. Ресурси – це все те, що людина використовує, щоб відповідати вимогам наявної ситуації. Адже багато в чому успіх безпосередньо залежить від характеру й ступеня наявних і доступних ресурсів.

Процес поведінки у важких життєвих ситуаціях, у процесі яких людина втрачає здоров'я, близьких їй людей, місце проживання, розуміється як процес керування ресурсами, тобто для того, щоб впоратись із труднощами людина мобілізує ресурси середовища та особистісні ресурси. Очевидним є те, що різні ресурси відіграють різну роль в адаптації людини та подоланні важких життєвих подій. Найбільш значущими, на нашу думку, є саме особистісні ресурси.

Л. Куликов [10] до найбільш вивчених особистісних ресурсів відносить активну мотивацію подолання, силу Я-концепції, самоповагу, самооцінку, відчуття власної значимості, «самодостатність»; активну життєву установку; позитивність і раціональність мислення; емоційно-вольові якості; стан здоров'я.

Внутрішні ресурси – це насамперед запас автономії. Нескінченно автономною людина бути не може й не повинна, оскільки це з часом призводить до виснаження її особистісних ресурсів. Людина істота соціальна й суть її життя – у взаємодії із соціумом, в обміні з оточуючими, у причетності до життя інших людей. Однак, запас автономії людині необхідний, щоб зберігати себе, затверджувати свою суб'єктність, свою волю, своє «Я», не ставати безвладним об'єктом у чужих руках.

У слабкому психологічному стані особистість не може знайти в собі внутрішньої опори, не здатна спиратися на себе, у неї немає ніякої автономії, вона не здатна обходитися без підтримки близьких і, задля цієї підтримки, готова відмовитись від себе.

Коли людина намагається впоратися з тими або іншими життєвими труднощами, її активність може бути спрямована як на зовнішні обставини, що підлягають зміні, так і на саму себе. Включаються механізми психічної саморегуляції й механізми психічної адаптації: механізми психологічного захисту й копінг-механізми. Те, який саме шлях подолання життєвих труднощів вибере та або інша особистість, визначається, зокрема, її резервами й ресурсами. Люди, які обирають конструктивно перетворювальні стратегії, виявляються особистостями з оптимістичним світоглядом, стійкою позитивною самооцінкою, реалістичним підходом до життя й сильно вираженою мотивацією досягнення. У людей, які уникають важких ситуацій, використовуються механізми психологічного захисту; вони сприймають зовнішній світ як джерело небезпеки; у них зазвичай невисока самооцінка, а світогляд – песимістичний.

Внутрішні ресурси вимагають постійної взаємодії із середовищем, постійного розвитку й відновлення. Людина постійно змінюється, «живе» – тобто перебуває в русі й зміні. І якщо її ресурси не розвиваються, вони деградують.

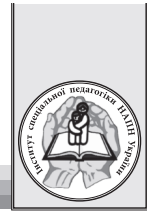
Принцип негативного функціонування особистості. С. Максименко [12] з точки зору генетичного підходу пояснює, що результатом розвитку особистості в онтогенезі є виникнення цілісної структури особистості. Структура виникає як втілення функції, як орган цієї функції. Причому, наполягає він, якщо бути послідовним, треба зазначити, що спочатку вона виникає як нероздільна і недиференційована, отже, нерозвинена цілісність, яка потім, у процесі подальшого існування, ускладнюється і диференціюється, залишаючись при цьому цілісністю (але тепер це вже інша цілісність).

Первісне поняття «функціонування особистості» виникло в рамках теорії особистості у зв'язку з описом «здорового» (позитивного) і «нездорового» (негативного) функціонування.

На думку Л. Виготського [4, 376 – 385], психічна природа людини завжди являє собою сукупність суспільних відносин, перенесених усередину, що стали функціями особистості та формами її структури.

У межах теорії соціальних систем поняття потреби є частиною категорії «функціонального імперативу». А. Маслоу виділяв 5 рівнів потреб: фізіологічні, потреби у безпеці й захисті, потреби у приналежності до групи, сім'ї, у любові й участі, потреби у повазі, потреби у самовиявленні (творчість, гра тощо). При цьому А. Маслоу [14] виявив, що потреби кожного наступного, тобто вищого рівня, актуалізуються лише після задоволення потреб нижчого рівня. Задоволені потреби перестають бути актуальними збудниками до дії. Спершу мають бути задоволені первинні (фізіологічні) потреби, після чого підключаються до дії вторинні, більш високі потреби – соціальні й психологічні.

Функціонування – перший і найпростіший прояв життя, який може бути описаний через взаємодію суб'єкта з об'єктом, у процесі якої забезпечується

цілісність притаманних людині тілесних структур. Функціонування спирається на можливість безпосередньої взаємодії суб'єкта з його оточенням.

С. Рубінштейн [18] намагався увести в психологію проблему суб'єктивного неблагополуччя, яку інтерпретував як наявну в людини проблему із засобами досягнення якої-небудь мети, виконання якої-небудь функції, що призводить у кінцевому підсумку до звуження або навіть втрати особистого життя, його обмеженості, коли із суб'єкта людина стає об'єктом.

Конструювання уявлень про навколишній світ і власне «Я» будується на основі базисних переконань особистості [17], що впливають на фізичне, емоційне, когнітивне, поведінкове й соціальне функціонування. Функціонування в умовах ворожого простору, повного непередбачуваних і некерованих небезпек, формує суб'єктивне сприйняття й відчуття себе жертвою зі специфічними змінами особистості у вигляді комплексу віктимних установок і специфічних змістів, що визначають життєву позицію й стратегію.

Принцип віктимізації особистості. Біофізичні властивості особистості в сполученні із притаманними для індивіда психічними особливостями, проявами вікової специфіки, соціалізації й адаптації у певних соціальних умовах є психологічними передумовами віктимності. Наразі «віктимність» розуміють як сукупність властивостей людини, обумовлених комплексом соціальних, психологічних і біофізичних умов, що сприяють дезадаптивному стилю реагування суб'єкта [6, 136 – 143].

Перераховані системні елементи відносні і об'єктивуються тільки в системі «людина – соціальне середовище», тому віктимність – це своєрідний психокультурний статус, що віддзеркалює досвід взаємодії індивіда із навколишнім середовищем.

Як зазначає М. Селігман [20], одним із негативних соціальних наслідків є «вивчена безпорадність». Вона являє собою відмову від активності, якщо попередні ситуації були невідконтрольні суб'єкту і всі його зусилля ні до чого не приводили. Вивчена безпорадність проявляється на трьох рівнях: емоційному (поява емоційних розладів – депресії, невротичної тривоги); мотиваційному (відсутність бажання знову і знову намагатися вирішити проблему); когнітивному (трудність переучування – переходу на нову модель поведінки). Основна характеристика вивченої безпорадності – тенденція до генералізації. З'явившись в одній ситуації, вона поширюється на багато інших, блокуючи активність людини. У результаті людина перестає робити спроби вирішити навіть ті завдання, з якими б легко впоралася.

Формування особистості, як позитивне, так і дефектне, зазначає О. Андронікова [3], є значною мірою результатом впливу вихователів, батьків, родичів, друзів, тобто осіб, які становлять найважливіший компонент мікросередовища суб'єкта.

З огляду на те, що соціальні якості формуються протягом тривалого часу в процесі взаємодії людини із зовнішнім середовищем, коли різні за характером і силою зовнішні впливи переломлюючись через психофізичні дані цієї особистості, перетворюються в її звички, потреби, стають критеріями пропонованих

до себе й до інших людей вимог, актуально досліджувати процес формування віктимної схильності особистості з дитячого віку.

Хоча формування особистості відбувається майже все життя, щодо профілактики віктимності період дорослішання людини є найбільш важливим. О. Андронікова [3] стверджує, що підвищені віктимні потенції набуваються індивідом ще в дитинстві, і тим самим створюється реальна (але не фатальна) можливість небезпечного для нього розвитку подій, хоча самі ці події можуть відбуватися й у віддаленому майбутньому.

Варто зазначити, що соціалізація дітей з певними порушеннями розвитку протікає в умовах інтенсивного «психологічного пресингу», що обумовлює зниження психофізичного потенціалу, виникнення дезадаптивних і особистісних реакцій, що дезорієнтують особистість, посилюючи її віктимність. Віктимність – це прояв дисбалансу між можливостями індивіда, його особистими домаганнями й умовами реалізації в соціальному просторі життєдіяльності.

Зазвичай сім'ї, що виховують дітей з різними порушеннями розвитку, відносять до числа родин, у яких виконання основних функцій має деформований характер. Дисфункціональні симптоми, що характерні для таких родин, обумовлені порушенням розвитку або хворобою дитини й проявляються у вигляді напруженості – незадоволеності, стресу, відчутті провини, безсилля тощо [1].

Саме дисфункціональна родина обумовлює розвиток і закріплення в дитини дезадаптивних способів та форм взаємодії з навколишнім середовищем [15], формування соціальної уразливості до критичних життєвих ситуацій (віктимності), перетворення на жертву несприятливих умов соціалізації (віктимізації).

Дитина свідомо й несвідомо повторює «малюнок» родини: моделі взаємодії, вирішення конфліктів, способи подолання важких ситуацій тощо. У родинах з «хронічними» проблемами наявний високий ризик трансляції дітьми моделей поведінки, стилів життя батьків і, відповідно, – підвищеної віктимності та віктимізації [5].

Віктимній особистості в ситуації міжособистісної взаємодії притаманна позиція інтолерантності одночасно із прийняттям поспішних, необдуманих, біполярних рішень. Реакції дитини на події зовнішнього світу згодом стереотипізуються: аналіз ситуацій відбувається вже за усталеним сценарієм, що рятує від неприємних переживань, думок і почуттів, захищає від перевантажень й допомагає звично вирішити проблему.

Принцип редукації діяльності. Л. Виготський виділяв актуальну й найближчу зони розвитку: те, що дитина може зробити самостійно (актуальна зона), те, що вона здатна зробити за допомогою дорослого (зона найближчого розвитку). У кожен період вікового дозрівання відбувається перехід з найближчої зони розвитку до актуальної зони, яка усе більше розширюється, чому сприяє освоєння дитиною провідної для неї на даний період діяльності. До року провідною діяльністю є емоційне спілкування з матір'ю; у ранньому віці (до 3 років) – предметно-маніпулятивна діяльність; у дошкільному (3–7 років) – рольова гра; у шкільному віці – навчальна й суспільна діяльність [24].

Саме в процесі діяльності у дитини формуються її свідомість, інтереси, вольові якості, духовні потреби, що, у підсумку, визначає рівень розвитку дитини. Так, зокрема, гра є провідною діяльністю дитини в дошкільному віці не тому, що займає найбільше вільного від сну часу в її житті, а тому, що зумовлює найважливіші зміни у психічних процесах і психічних особливостях її особистості. У психосоціальному розвитку дитини грі належить особливо важлива роль. Вона формує її здатність до довільної діяльності й поведінки, саморегуляції, тренує пам'ять, розвиває сприймання, мислення, фантазію, здатність до спілкування, волю. Гра сприяє розвитку особистості дитини, створює його перспективу.

Як стверджував Л. Виготський, у грі дитина завжди вища від свого середнього віку, вища від своєї звичайної повсякденної поведінки; в грі вона ніби на голову вища від самої себе. Гра конденсовано містить у собі, як у фокусі збільшувального скла, всі тенденції розвитку.

Однак при різних порушеннях розвитку страждає як ігрова діяльність дитини загалом, так і окремі її аспекти. Зокрема, якщо є глибокі порушення зору дитина не здатна відтворювати в грі дії дорослих, оскільки вона їх не може спостерігати.

Відомо також, що при інтелектуальних порушеннях страждає когнітивний аспект гри. Зокрема, виникнення в процесі гри конфліктних ситуацій значною мірою пов'язане з труднощами організації колективної гри, контролю за діями своїх партнерів, розуміння функціональних відносин при реалізації узятій на себе ролі, з відсутністю спеціальних аксесуарів, що сприяють розумінню ігрової ситуації тощо.

Для дошкільників з різними мовленнєвими розладами ігрова діяльність також зберігає своє значення і роль як необхідна умова всебічного розвитку особистості. Проте недоліки звуковимови, обмеженість словникового запасу, порушення граматичної будови мови, а також зміни темпу мовлення, його плавності – все це впливає на ігрову діяльність дітей, породжує певні особливості поведінки в грі. Так, зокрема, діти зі складними формами функціональної дислалії, з ринолалією та дизартрією часто втрачають можливість спільної діяльності з однолітками в грі через неправильну звуковимову, невміння виразити свою думку, побоювання показатися смішним, хоча правила і зміст гри їм доступні.

Ще для прикладу зазначимо, що порушення зору можуть викликати значні утруднення не лише в процесі психічного розвитку дитини, оскільки цей розвиток відбувається на звуженій сенсорній основі, в умовах зорової депривації, дефіциту візуальної інформації, або її викривленні, а й відповідно негативно позначитись на здійсненні окремих видів діяльності, які потребують візуального сприймання, зокрема навчальної.

Отже, порушення зору, як і будь-які інші порушення, є тим чинником, який детермінує увесь хід розвитку дитини, її діяльність у різних сферах, взаємодію як із предметним, так і з соціальним середовищем. Залежно від глибини зорових порушень відбувається редукція можливостей дитини, що проявляється або

у вигляді утруднень діяльності, або у вигляді обмеження здійснення діяльності, або у вигляді повної неможливості здійснювати певну діяльність.

Принцип дефіциту особистісного досвіду. У спеціальній психології давно є таке поняття, як «дефіцитарний розвиток особистості» (В. Ковальов, В. Лебединський та ін.), коли розвиток дитини відбувається на звуженій сенсорній основі.

Як зазначає у своїх працях Р. Немов [16], є основні способи отримання особистістю життєвого досвіду, які мають назву «научіння». Він наводить такі його види:

- *умовно-рефлекторне научіння.* Цей вид научіння передбачає виникнення нових форм поведінки як умовних реакцій на попередньо нейтральний стимул, що раніше не викликав специфічної реакції. Умовні стимули зазвичай є нейтральними з точки зору процесу та умов задоволення потреб організму, який вчиться реагувати на них упродовж життя в результаті систематичного асоціювання цих стимулів із задоволенням певних потреб. Завдяки умовно-рефлекторному научінню, стимули та реакції на них складають специфічну систему, яка забезпечує реалізацію більш складної поведінки, ніж елементарні вроджені реакції;

- *оперантне научіння.* Біхевіоризм розглядає даний вид научіння, як основний, суть якого полягає у формуванні знань та умінь шляхом «проб і помилок». Завдання, з яким має справу індивід, викликає у нього комплекс різноманітних реакцій (інстинктивних, безумовних, умовних). Індивід послідовно на практиці апробує під час вирішення завдання кожен із них й автоматично оцінює досягнутий результат. Та з реакцій, чи їх певне поєднання, яка забезпечує найкращий результат, тобто – оптимальне пристосування до ситуації, що виникла, виділяється поміж інших і закріплюється в досвіді;

- *вікарне научіння.* Воно є для людини особливо значущим на ранніх стадіях онтогенезу. Каналом отримання досвіду в цьому разі є спостереження та наслідування дитиною поведінки дорослих, насамперед батьків. Даний вид научіння практично домінує з-поміж інших у дошкільному періоді;

- *вербальне або символічне научіння.* Мається на увазі научіння, яке відбувається в символічній формі завдяки різноманітним знаковим системам, передусім мові. Цей вид научіння набуває важливого значення, починаючи з моменту засвоєння дитиною мовлення. Передумовою цього виду научіння стають вищі психічні функції людини: свідомість, мислення та мовлення.

Хочемо наголосити, що певні порушення, передусім сенсорні, можуть редукувати або, навіть взагалі, блокувати окремі види научіння. Так наприклад, унаслідок сліпоти взагалі є заблокованим вікарне научіння, а внаслідок глухоти недоступним є вербальне научіння поки дитина не опанує читанням з губ або іншою знаковою системою – жестовою мовою.

На нашу думку, можна ствердно говорити, що особистісний розвиток дітей, які мають певні порушення (зору, слуху, мовлення, опорно-рухової системи тощо), відбувається в умовах поліфакторної депривації, яка суттєво утруднює задоволення актуальних потреб дитини та призводить до дефіциту особистісного досвіду (сенсорного, соціального та емоційного), зумовлюючи у подальшому виникнення фрустрації, що виражається в характерних переживаннях і поведінці

дитини: апатія, агресія, регресія (поведінка, яка проявляє себе в мінімізації потреб) та стереотипія (порушення власної працездатності та наслідування чийось дій) тощо.

Принцип фрустрації особистості. Як зазначав американський психолог Л. Берковіц, відомий своїми дослідженнями проблем людської агресивності, з-поміж психологів немає єдиної думки з приводу того, що таке фрустрація; деякі з них, говорячи про фрустрацію, мають на увазі зовнішній бар'єр, що перешкоджає досягненню мети, тоді як інші дослідники позначають цим терміном внутрішню емоційну реакцію, зумовлену тим чи іншим обмеженням або перешкодою на шляху до мети.

Фрустрація це є своєрідний емоційний стан, характерною ознакою якого є дезорганізація свідомості та діяльності в стані безнадійності, втрати перспективи. М. Левітов [11] визначав такі різновиди фрустрації, як агресивність, діяльність за інерцією, депресивні стани, характерними для яких є сум, невпевненість, безсилля, відчай. Фрустрація виникає у результаті конфліктів особистості з іншими, особливо в колективі, в якому людина не дістає психологічної підтримки, співчутливого ставлення. Негативна соціальна оцінка людини, яка зачіпає її особистісно – її значущі стосунки, загрожує престижу, людській гідності, – спричиняє стан фрустрації. Фрустрація як форма психологічного стресу, характеризується гострим переживанням неспіху, що зумовлений незадоволенням актуальних потреб особистості через об'єктивні перешкоди, які виникають на шляху досягнення мети.

Принцип невротизації особистості. Термін «невротизація» найчастіше вживається в такому значенні – схильність до неврозу, особливості особистості, здатні призвести до нього. У цьому криється відповідь на питання, чому в подібних обставинах у однієї людини розвивається невроз, а в іншої – ні. Перші «кандидати» на невроз – це люди емоційно нестійкі, тривожні та егоцентричні.

Одним із перших, хто намагався визначити рушійні сили неврозу, був З. Фрейд [22]. Він стверджував, що в основі неврозу лежить внутрішній конфлікт між підсвідомими потягами та Над-Я (антагонізм природного та соціального), через яке суспільство контролює та регулює життєві прояви окремої особистості. Наявність постійного соціального контролю над природними імпульсами та потягами індивіда, які залишаються у його підсвідомості, пригнічує психіку й призводить до неврозів.

Психоаналітик нової хвилі А. Адлер [2] стверджував, що невроз виникає у дитини за надмірної опіки й турботи про неї, чи навпаки, – у випадку емоційної занедбаності дитини. У своїх дослідженнях А. Адлер проаналізував позиції людей, які страждають неврозами й встановив, що люди виявляють повну безпорадність у вирішенні власних проблем через наявний у них негативний досвід, набутий ще в дитинстві, унаслідок чого у них сформувались механізми психологічного захисту, які підтримують у свідомості індивіда перекручений образ «Я», «оберігають» його від зіткнення з новою інформацією, яка травмує його психіку.

У своїх працях Л. Виготський наполягав на тому, що наслідком поразки надкомпенсації при різних порушеннях розвитку є перемога почуття слабкості,

асоціальна поведінка, створення захисних позицій зі своєї слабкості, перетворення її у зброю, фіктивна мета існування, неможливість нормального психічного життя особистості – втеча у хворобу, невроз.

К. Хорні [23] підходила до з'ясування питання виникнення неврозу з власних теоретичних позицій. Вона визнавала, що неврози виникають через порушення людських стосунків. Внутрішні потяги стають специфічно невротичними, оскільки зумовлені тривогою, яка ховається за почуттями безпорадності, страху, ворожості тощо.

Підсумовуючи сказане зазначимо, що при неврозах на перший план виходять порушення емоційної сфери особистості. Психогенний характер неврозів означає, що вони зумовлені дією переважно психологічних чинників (зовнішніми та внутрішніми конфліктами) й пов'язані з активізацією симптомів у психотравмуючих (фрустраційних) ситуаціях. Витоки невротичного конфлікту переважно сягають у дитинство, коли розвиток дитини відбувався в умовах порушення її відносин з мікросередовищем.

Принцип психологічної інвалідації особистості. Як відомо, інвалід – це людина, не здатна частково або повністю виконувати певні дії в результаті травми, захворювання, вродженого або придбаного дефекту. За наявності фізичного недоліку психологічно особистість може залишатися цілком здоровою. Психологічне здоров'я людини обумовлене станом суб'єктивного благополуччя, що характеризується відсутністю хворобливих проявів і забезпечує регуляцію поведінки й діяльності, відповідно до умов навколишнього середовища. Однак не можна забувати про те, що на будь-який дефект особистість реагує цілісно, зазначають Г. Князева і О. Корнєєва [7].

Якщо складається несприятлива ситуація розвитку, з'являється надмірна зосередженість на собі, унаслідок чого настає психологічна інвалідація особистості.

Усе різноманіття соціальних «Я» індивіда формує соціальний аспект ідентичності, що забезпечує оточення дитини-інваліда. Насамперед, цим оточенням є сім'я. Оцінки батьків та їхнє ставлення інтеріоризуються дитиною й стають частиною її особистого знання про себе. У результаті тісної взаємодії соціального й особистісного аспектів ідентичності важко окреслити межі, де кінчається особисте знання про себе й починається знання, отримане від інших людей. Саме цими суперечностями між внутрішнім і соціальним знанням про себе й забезпечується своєрідність ідентичності, що призводить до психологічної інвалідації [7].

Отже, як зазначають науковці, психологічна інвалідація – це своєрідна особистісна ідентичність. Своєрідність особистої ідентичності інваліда (так званий психологічний компонент інвалідації) має велике значення для розвитку дитини і її становлення як особистості. Успішність адаптації людини в суспільстві багато в чому визначається тим, наскільки вона ідентифікує себе повноправним членом цього суспільства.

Висновки. Охарактеризовані, у визначених нами пояснювальних принципах спеціальної психології, несприятливі чинники й особливості не завжди

є фатальними для розвитку особистості навіть в умовах тривалої депривації базових потреб. У підсумку, багато чого буде визначатись сполученням різноманітних суб'єктивних характеристик особистості, які опосередковують їхній вплив. Саме тому, несприятливі чинники для різних людей можуть мати різні наслідки. Несприятлива ситуація стає патогенною, здатною спровокувати ті або інші відхилення в розвитку, якщо сила її впливу перевищує можливості адаптаційного потенціалу особистості й стійко змінює характеристики її актуального функціонування, що в результаті змінює темп її вікового розвитку, сповільнюючи його.

Утім індивід – це не пасивна, реактивна істота, яка підпадає під зовнішній вплив, а суб'єкт взаємодії зі світом, активний «будівник» власної особистості. Позитивна спрямованість на себе, пізнання себе, свого власного «Я», своїх сил та можливостей є важливою невід'ємною складовою розвитку особистості, хоча не менш значущою складовою є її спрямованість на інших людей, оскільки вона вимагає від них визнання й прийняття власного «Я», виявляє у взаємодії з ними не тільки своє внутрішнє «Я», а й перевіряє власні особистісні ресурси та інструментальні можливості.

Отже, підсумовуючи усе сказане вище хочемо зазначити, що визначені нами пояснювальні принципи в їхній сукупності дають змогу краще зрозуміти й дослідити такий надзвичайно складний і суперечливий предмет спеціальної психології, яким є психологія депривованої особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Maslach C.* Early Predictors of Job Burnout and Engagement / С. Maslach, М.Р. Leiter // *Journal of Applied Psychology.* – 2008. – Vol. 93. – №. 3. – Р. 498 – 512.
2. *Адлер А.* Понять природу человека /А. Адлер. – СПб., 1997. – 256 с.
3. *Андронникова О. О.* Виктимное поведение подростков: факторы возникновения и профилактика: монография / О. О. Андронникова – Новосибирск: НГИ, 2005 – 300 с.
4. *Выготский Л. С.* Кризис семи лет / Л. С. Выготский // *Собр.соч.:* в 5 т. – Т.1. М, 1984. – С. 376 – 385.
5. *Добряков И. В.* Психология семьи и больной ребенок Учебное пособие: Хрестоматия / И. В. Добряков, О.В. Защиринская – СПб.: Речь, 2007. – 400 с.
6. *Кельбя С. Г.* Віктимність та необхідність її профілактики / С. Г. Кельбя, Б. А. Леко // *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* – Вип. № 3/2015. – С. 136 – 143.
7. *Князева А. П.* Психологическая инвалидизация, или личностная идентичность инвалида / А. П. Князева, Е. Н. Корнеева // *Педагогика и психология.* – Режим доступу: www.vestnik.yspu.org/releases/pedagoka_i_psichologiy/27_6/
8. *Кобильченко В. В.* Психологічний супровід дітей дошкільного віку з порушеннями зору: монографія / В. В. Кобильченко. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2015. – 205 с.
9. *Кобильченко В. В.* Теоретичні основи психолого-педагогічного супроводу молодших школярів з порушеннями зору / В. В. Кобильченко. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2017. – 367 с.

10. Куликов Л. В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики: учебное пособие / Л. В. Куликов. - СПб.: Питер, 2004.
11. Левитов Н. Д. Фрустрация как один из видов психических состояний. / Н. Д. Левитов // Вопросы психологии. 1967. № 6.
12. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. К.: КММ, 2006. 240 с.
13. Малыхина Я. В. Социально-психологические аспекты системной профилактики общего девиантного синдрома: автореф. ... канд. дис. психол. наук. / Я. В. Малыхина. – СПб.: РПГУ. – 2004.
14. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2003. –352 с.
15. А. В. Социализация человека / А. В. Мудрик. – 3-е, перераб. и расшир. – М.-Воронеж: РАО-МПЦИ, 2011. – 624 с.
16. Немов Р. С. Психология : учебник для бакалавров / Р. С. Немов. – Москва : Издательство Юрайт, 2014. – 639 с.
17. Падун М. А. Психическая травма и картина мира. Теория, эмпирия, практика / М. А. Падун, А. В. Котельникова. Институт психологии РАН; Москва, 2012. – 133 с.
18. Рубинштейн С. Я. Человек и мир / С. Я. Рубинштейн. СПб.: Питер, 2012. –224 с.
19. Савчин М. В. Методологеми психології / М. В. Савчин. К.: “Академвидав”, 2013. – 224 с.
19. Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни / М. Селигман. – М. : Издательство «София», 2006. –368 с.
20. Сергиенко Е. А. Ранние этапы развития субъекта / Е. А. Сергиенко // Психология индивидуального и группового субъекта / Под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М. : ПЕРСЭ, 2002. – С. 270 – 309.
21. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы / А. Фрейд. – М., 1993. – 141 с.
22. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / К. Хорни. – СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 2000. – 316 с.
23. Эльконин Д. Б. Психология игры / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 360 с.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Adler A. (1997). Ponjat' prirodu cheloveka. SPb. [In Russian].
2. Andronnikova O.O (2005). Viktimnoe povedenie podrostkov: faktory vozniknovenija i profilaktika: monografija. – Novosibirsk: NGI. [In Russian].
3. Dobrjakov I.V., Zashhirinskaja O.V. (2007). Psihologija sem'i i bol'noj rebenok Uchebnoe posobie: Hrestomatija. – SPb.: Rech'. [In Russian].
4. Frejd A. (1993). Psihologija «Ja» i zashhitnye mehanizmy. M.. [In Russian].
5. Horni K. (2000). Nevroz i lichnostnyj rost. Bor'ba za samorealizaciju. SPb.: Vostochno-Evropejskij institut psihoanaliza. [In Russian].
6. Jel'konin D. B. (1999). Psihologija igry. M.: Gumanit. izd. centr VLADOS. [In Russian].
7. Kel'bya S.H., Leko B.A. (2015). Viktymnist' ta neobkhidnist' yiyi profilaktyky // Visnyk Chernivets'koho fakul'tetu Natsional'noho universytetu «Odes'ka yurydychna akademiya». 3, 136–143. [In Ukrainian].
8. Knjazeva A. P. Psihologicheskaja invalidizacija, ili lichnostnaja identichnost' invalida.

Pedagogika i psihologija / http://vestnik.yspu.org/releases/pedagoka_i_psihologiy/27_6/
[In Russian].

9. *Kobylchenko V. V.* (2015). *Psyhologichnyi suprovid ditei doshkilnoho viku z porushenniamy zoru: monohrafiia*. Poltava: TOV «Firma «Tekhservis». (In Ukrainian).

10. *Kobylchenko V. V.* (2017). *Teoretychni osnovy psyhologo-pedahohichnoho suprovodu molodshykh shkoliariv z porushenniamy zoru*. Poltava: TOV «Firma «Tekhservis». [In Ukrainian].

11. *Kulikov L. V.* (2004). *Psyhogigiena lichnosti. Voprosy psyhologicheskoy ustojchivosti i psihoprofilaktiki: uchebnoe posobie*. SPb.: Piter. [In Russian].

12. *Levitov N. D.* (1967). *Frustracija kak odin iz vidov psihicheskikh sostojanij. Voprosy psihologii*. 6. [In Russian].

13. *Maksymenko S. D.* (2006). *Heneza zdiisnennia osobystosti*. K.: KMM. [In Ukrainian].

14. *Malyhina Ja. V.* (2004). *Social'no-psyhologicheskie aspekty sistemnoj profilaktiki obshhego deviantnogo sindroma: avtoref. ... kand. dis. psihol. nauk*. SPb.: RPGU. [In Russian].

15. *Maslou A.* (2003). *Motivacija i lichnost'*. SPb.: Piter. [In Russian].

16. *Mudrik A. V.* (2011). *Socializacija cheloveka*. M.-Voronezh: RAO-MPSI. [In Russian].

17. *Nemov R. S.* (2014). *Psyhologija : uchebnik dlja bakalavrov*. M.: Izdatel'stvo Jurajt. [In Russian].

18. *Padun M. A.* (2012). *Psihicheskaja travma i kartina mira. Teorija, jempirija, praktika*. Moskva. [In Russian].

19. *Rubinshtejn S. Ja.* (2012). *Chelovek i mir*. SPb.: Piter., [In Russian].

20. *Savchyn M. V.* (2013). *Metodolohemy psyhologhii*. K.: "Akademvydav". [In Ukrainian].

21. *Seligman M.* (2006). *Novaja pozitivnaja psyhologija: Nauchnyj vzgljad na schast'e i smysl zhizni*. Moskva: Izdatel'stvo «Sofija». [In Russian].

22. *Sergienko E. A.* (2002). *Rannie jetapy razvitija sub»ekta*. M.: PERSJe. [In Russian].

23. *Vygotskij L. S.* (1984) *Krizis semi let. Sobr.soch.* Moskva. [In Russian].